

Джунушалиева К.К.

**ОРТО МЕКТЕПТЕ ГЕОГРАФИЯ ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА ТАБИЯТТЫН
КЫРСЫКТАРЫ ТУУРАЛУУ ТЕМАЛАРДЫ ОКУТУУНУН ЫКМАЛАРЫ**

Джунушалиева К.К.

**МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ТЕМЫ О ПРИРОДНЫХ КАТАКЛИЗМАХ В
ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ В ШКОЛЕ**

K.K. Dzhunushalieva

**THE METHODS USED FOR TOPICS ABOUT NATURAL DISASTERS IN THE
TEACHING OF GEOGRAPHY IN SCHOOL**

УДК 371. 3 : 91

Макалада табиятта, коомдо болуп жаткан ар кандай кырсыктардын (техногендик, табияттык, социалдык) көбөйүп, курчуп жатканына тийгизген ар кырдуу факторлор жөнүндө маалыматтар берилип, ал кырсыктардын ичинен табияттык кырсыктардын келип чыгышы, анын себептерине, белгилерине жана география предметин окутууда окуучуларга табияттын кырсыктарынан кантип сактануу жана жүрүм-турум эрежелерине көңүл бурулган.

Негизги сөздөр: табигый кырсыктар, коопсуз жашоо, окутуунун ыкмалары, география предмети, окуу программасы.

В статье рассматриваются вопросы возникновения, причины и характер природных стихийных бедствий. Кроме этого дается методические рекомендации по изучению их на уроках географии в общеобразовательных организациях, где дается конкретные подходы и приемы для сохранения жизни и здоровья учащихся.

Ключевые слова: природные стихийные бедствия, безопасная жизнь, приемы обучения, предмет география, учебная программа.

The article examines the origin, the causes and nature of natural disasters. In addition, given guidelines for the study of geography lessons in educational institutions, which provides specific approaches and techniques for the preservation of life and health of students.

Keywords: natural disasters, safety of life, teaching techniques, subject geography curriculum.

Учурда адамзат жашап турган чөйрөнүн кыйроосу менен байланыштуу болгон экологиялык кризис проблемасына дуушар болууда. Өнөр жайдын, техниканын өсүшү адамзаттын жашоо-тиричилигин жеңилдетүү менен бирге ошол эле учурда анын жашоосуна коркунуч туудурууда жана жаратылышка түзөтүлбөс зыян келтирүүдө. Бул процесстер мунайды, көмүрдү жана газды күйгүзүп, адамдар атмосферага таштандыларды, көмүртект кычкыл газын жана башка парник газдарын ыргытуудан, энергиянын кайра калыбына келбеген булактарын колдонуудан, атмосфераны булгоодон климаттын өзгөрүүсүнө, анын натыйжасында уюлдук муздардын эришине жана Дүйнөлүк океандын деңгээлинин жогорулашына алып келет. Мындан сырткары биз жөн гана көмүрдү, мунайды, газды казып алган отун катары жакпастан, баалуу токойлорду дагы кыябыз. Кыйылган жерлерде жаңы бактар, айдоо аянттары, сейил бактар, көп мезгилде

көбөйүп келе жаткан энергияга болгон керектөөлөрдү канааттандыруучу плантациялар жана башка жасалма агросистемалар пайда болот. Ошентип, табигый экосистемалардын кыскаруусу курчап турган чөйрөнүн туруктуулугунун төмөндөшүнө жана анын эң маанилүү сапаттарынын начарлашына, тирүү организмдердин, Жер ресурстардын, табигый өсүмдүктөрдүн азайышына алып келет. Ал өз кезегинде бүткүл дүйнө жүзүндө адамдын ден соолугуна, өмүрүнө коркунуч алып келүүчү табигый кырсыктардын - суу ташкыны, деңиздеги катуу шамалдар, бороон, торнадо ж.б өз чегинен чыгат. Суу ташкыны жана тайфундар эпидемияга – жаман сапаттагы суу, чымын-чиркейлердин, кемиргичтердин жана башка коркунучтуу ооруларды ташуучулардын санынын көптүгү менен байланыштуу адамдардын массалык түрдө оорушуна - алып келет. Табигый кырсыктардын соккусунан кийин жаракаттан кийинки стресстер жана психиканын бузулушу менен байланыштуу оорулар башталат. Узакка созулган, өзгөчө көпчүлүк учурда чанды, кумду жана башка заттарды учурган катуу шамал, токой өрттөрү жана чөптөрдүн күйүшү менен коштолгон дем алуу органдарынын оорусу, анын ичинде бронхиалдык астма, ошондой эле тери оорулары бар адамдарга терс таасирин тийгизет.

Демек, учурда табияттагы болуп жаткан кырсыктардын келип чыгышы тоолуу экосистемалардын белгилүү өлчөмдө бузулушу б.а. кыркылган токойлордун, бадалдардын ордуна такыр болгон жылаңач жерлер пайда болуп топурактан, кардын, жердин көчүшүнө алып келүүдө. Ал эми бул процесстер адамдын өмүрүнө, жашоосуна, ден-соолугуна коркунуч алып келип жатканы биздин күнүмдүк жашообузда болуп жатат. Мына ушул себептен эмне кылуу керек? – деген суроо келип чыгат.

Бул маселени жеңилдетүү же чечүү үчүн дүйнө мамлекеттеринде, анын ичинде Кыргыз Республикасында түрдүү деңгээлде ар тараптуу иш чаралар жүргүзүлүп жаткан баарыбызга белгилүү.

2000-жылдын 14-январында Кыргыз Республикасы №11 “Климаттын өзгөрүшү тууралуу” Алкактык Конвенцияга кошулуу тууралуу мыйзамды кабыл алган. Анын негизинде Кыргыз Республикасынын “Климаттын өзгөрүшү тууралуу Алкактык Конвенциясы” боюнча Киот Протоколун ратифика-

циялоо тууралуу мыйзамы 2003-жылдын 15-январында кабыл алынган. Биздин өлкө Киот Протоколуна 2009-жылдын 16-апрелинде мүчө болгон. Климаттын өзгөрүшү башка дүйнө жүзүнө таасир берүү менен эле бирге Кыргыз Республикасынын аймагында орто тоолуу жана бийик тоолуу райондордогу температуранын өсүшү $0,5-1,5^{\circ}\text{C}$ чегинде, ал эми орто эсеп менен, абанын температурасы $0,8^{\circ}\text{C}$ ка жогорулаган. 1965-1990-жылдарынын ичинде жылдын жаан-чачындардын суммасы андан мурунку 1930-1964-жылдагы мезгилге караганда 12 мм (3%) азайып, кургакчылыктын пайда болуу жыштыгы 2 эсеге көбөйгөн. Табияттагы мындай өзгөрүү процесстери мектеп билим берүү системасына чоң милдеттерди коёт жана окуучуларга табияттын кырсыктарынан сактануу үчүн зарыл болгон көндүмдөрү калыптандырууну талап кылат. Мындай шартта жогорудагы белгиленген иш чараларга ылайык окуучуларга жана балдарга мектепке чейинки, мектепте жана мектептен сырткаркы билим берүү процессинде системалуу мүнөздө ишке ашырылышы зарылдыгы келип чыгууда. Бул өңүттөн алып караганда учурда Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мектептеринин Базисттик окуу планына ылайык 1-5-класстарында “Турмуш-тиричилик коопсуздугу” предмети 2012-2013-окуу жылынан баштап окутулууда. Ал эми жогорку класстарда бул предметтин мазмундук багыттарын башка окуу предметтеринин мазмунуну менен айкалыштырып окутуу каралган.

Жогоруда белгиленген адамдын саламаттыгын, өмүрүн сактоого багытталган окутуунун милдеттерин чечүүдө Жалпы билим берүү уюмдарынын Базисттик окуу планындагы табигый предметтер (физика, биология, химия, география) предметтеринин мазмундарын айкалыштырып окутуу максатка ылайык. Анткени, баарыбызга белгилүү табигый циклдагы окуу предметтердин негизги максаты болуп окуучуларга Дүйнөнүн илимий сүрөттөлүшү жөнүндө элестөөлөрдү жана айлана-чөйрөгө, коомго, адамдарга, өзүнө нарктуу-эмоционалдуу позитивдүү мамилелерди калыптандыруу. Демек, окуучуларга табияттагы кезиккен кырсыктардан өз өмүрүн, денсоолугун сактоо, ага нарктуулук мамиле кылуу табигый предметтердин мазмундук багыттарына карама-каршы келбестен, аны байытып, билимдин нарктуулук касиетин жогорулатууга шек жок экендигин билдирет. Азыркы учурда республиканын жалпы билим берүү мектептеринде 6-11 класстарда окутулуучу география предмети көтөрүлүп жаткан маселени чечүүгө чоң мүмкүнчүлүгү жана шарты бар. Мектепте окутулуп жаткан география предмети боюнча кайрадан иштелип, оңдолуп, толукталып басылып чыккан (2012-жылы) окуу программасынын мазмунунда табигый кырсыктар жөнүндө билимдер менен бирге, алардан адамдын ден-соолугун, өмүрүн сактап калууга зарыл болгон окуу билгичтиктери, көндүмдөрү (табигый кырсыктарга даяр болуучу) төрт мазмундук багытта каралган (Таблица 1).

Таблица 1.

Табияттык кырсыктар, алардан сактануу жөнүндөгү билим, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн мектеп география предметинин программасында чагылдырылышы

1. Жер титирөөлөр жана ал болгон учурда өзүн алып жүрүү эрежелери

№	Класс	Бөлүм	Тема	Эмнеге үйрөнүшөт
1	6	Литосфера. Жердин ички түзүлүшү	- Жер кыртышынын кыймылы. Жер титирөө. - Тышкы жана ички процесстердин таасири астында тоолордун жана түздүктөрдүн өзгөрүшү	Мектептин коопсуздук картасын түзүшөт
		Өз жериндин жаратылышы жана экологиясы	- Адам тарабынан өз жеринин табиятынын өзгөрүшү, аны коргоо	Өз айылынын коопсуздук картасын иштеп чыгышат
2	7	Жер планетасынын жаратылышынын башкы өзгөчөлүктөрү	- Жердин литосферасы жана рельефи: рельеф ички жана тышкы процесстердин аракетинин натыйжасы	Жердин рельефиндеги кырсыктарды талдап, анын чыгуунун себептерин аныктаганды үйрөнүшөт
3		Географиялык кабык	- Географиялык кабыктын касиеттери, анын түзүлүшү; - Рельефтин жана климаттын табигый кубулуштардын пайда болушундагы ролу; - Жаратылыштын адамдын жашоо-шарттарына болгон таасири; - Жердин жаратылыш байлыктарын пайдалануу жана коргоо боюнча проблемаларды чечүүдө эл аралык кызматташтыктын зарылдыгы	Географиялык кабыктардагы табигый кубулуштардын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн бузулуу себептерин талкуулап, аны бузбоонун жолдорун иштеп чыгышат
4		Жердин жаратылышына жалпы мүнөздөмө	- Жер кыртышынын катталыштуу жана платформалуу областтарындагы кыймылы, өлкөнүн аймагындагы жер титирөө райондору	Кыргызстандагы жер титирөөлөрдүн аймактары боюнча карта, атлас менен иштеп, жердин түзүлүшү менен байланышын аныкташат;

8			Жер титирөөдөн сактануунун ыкмаларын классат, мектептин сыртында жүрүүнөрежелерин кайталошат
5	Туруктуу өнүгүү. Тоо аймактары. Жаратылыш компоненттеринин адамдын ден-соолугуна, жашоо-тиричилигине тийгизген таасири. Адамдын табиятка тийгизген таасири. Табигый ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу жана жаратылышты коргоо	<ul style="list-style-type: none"> - Адамды курчаган чөйрө жана калктын ден-соолугу. Табигый кырсыктар кубулушу жана алар менен күрөшүүнүн иш чаралары. - Климаттын өзгөрүшү жана анын кесепеттери 	Климаттын өзгөрүү себептерин локалдык, региондук, глобалдык деңгээлде талкуулашат; Климаттын өзгөрүүсүнүн адамдын ден-соолугуна, жашоо-тиричилигине тийгизген мисалдарын келтиришип, ой бөлүшөт

2. Селдер жана көчкүлөр жана алардан сактануунун жолдору

1	6	Жердин кабыктары	<ul style="list-style-type: none"> - Гидросфера. Дарыя агымынын өзгөчөлүктөрүнүн жана багытынын рельефтен көз каранды болушу. - Атмосфера. Өз жергесинин климатынын өзгөчөлүктөрү. - Табияттын компоненттеринин өз ара аракеттери: тоо тектери, климат, суу, топурак 	Тез ылдамдыкта кирген суу, дарыяларда, тоо капталдарында жүрүү эрежелерин талкуулашат;
2	7	Жер планетасынын жаратылышынын башкы өзгөчөлүктөрү	- Дүйнөлүк океан – гидросферанын негизги бөлүгү. Жер планетасынын үстүнкү бетинде жылуулук менен нымдын таралышынын көз карандылыгы.	Климаттын өзгөрүү процессинин Бүткүл дүйнөлүк суунун айлануусуна тийгизген таасирлери жөнүндө маалыматтарды талкуулашат жана жергиликтүү аймактардагы болуп жаткан климаттын өзгөрүү мисалдарын айтып беришет
3	8	Жаратылыштын жалпы мүнөздөмөсү	<ul style="list-style-type: none"> - Рельефтин формаларынын өнүгүшү. Жер көчкүлөр жана селдер. Бул кубулуштардан сактануу ыкмалары. - Суу менен байланышкан коркунучтуу кубулуштар (ташкын, суу каптоо, кар көчкү, селдер) жана алардан сактануу 	Ташкын, суу каптоодо, кар көчкү, сел учурларында өзүн туура алып жүрүүнүн эрежелерин практика жүзүндө топтоодо иштеп, көрсөтүп беришет.
		Жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана табиятты коргоо	<ul style="list-style-type: none"> - Адамдын аракетинин таасири астында жаратылыш комплекстеринин өзгөрүшү. Тиричилик үчүн экстремалдык шарттары бар аймактарды өздөштүрүү. - Табиятты коргоо жана жаратылышты пайдалануунун негиздери. Күндөлүк, эмгектик жана тиричилик аракеттерде өзүн жаратылышты коргоо жүрүм-туруму менен алып жүрүүнүн эрежелери 	Тоо аймактарында экскурсия, жүрүштөрдө коопсуздук эрежелерин иштеп чыгышат жана талкуулашат
4	10	Дүйнөлүк жалпы экономикалык-географиялык мүнөздөмөсү	- Дүйнөлүк жаратылыш ресурстарынын географиясы	Башка мамлекеттерде экологиялык маселелерди чечүү боюнча болуп жаткан иш чараларды талдашат жана бүтүм чыгарышат.

3. Жыл мезгилдериндеги аба ырайынын кескин өзгөрүшү жана жеке коопсуздук

1	6	Жер планетасынын кабыктары	- Атмосфера. Аба ырайы. Өзгөрүүлөр жана себептер.	Аба ырайынын өзгөрүү белгилерине байкоо жүргүзүшөт жана ага ылайык кийингенди билишет.
		Өзүң жашаган жердин жаратылышы жана калкы	- Адам тарабынан өзүнүн жергесинин жаратылышынын өзгөчөктөрү, табиятты коргоо	Өзү жашаган жердин климаттык өзгөчөлүгүн талдашат.
2	7	Жер планетасынын негизги өзгөчөлүктөрү	- Жердин атмосферасы жана климат. Климаттын өзгөрүүсү жана жашоо тиричиликке тийгизген таасири	Климаттын өзгөрүүсүнүн адамдын жашоо-тиричилигине тийгизген таасирин талдашат, ой бөлүшөт.
		Географиялык кабык	<ul style="list-style-type: none"> - Географиялык кабыктын касиеттери жана анын түзүлүшү. - Аба ырайынын адамдын тиричилик шарттарына тийгизген таасири 	Аба ырайдын өзгөрүүсү адамдын күнүмдүк жашоосуна тийгизген таасирлери жөнүндө баяндоо жазышат жана ой бөлүшөт.

3	8	Жер планетасынын жалпы мүнөздөмөсү	- Климаттын дыйканчылыкка, транспортко, адамдын чарбасына жана тиричилигине тийгизген таасири. - Коркунучтуу кубулуштар: кургакчылык, керимсел, ураган, үшүк, тоңголок (тайгалак). - Өз республиканын агроклиматтык ресурстары	Табияттын кырсыктары учурундагы жүрүм-турум эрежелерин талкуулашат жана ага үйрөнүшөт.
		Тоолуу өлкөлөрдүн жаратылыш комплекстеринин ар түрдүүлүгү	- Өз республикадагы бийиктик алкактары жана алардын экологиялык проблемалары	Тоолуу бийик тоолуу аймактардагы табигый кырсыктардын келип чыгуу себептерин талдашат жана - өзгөчөлүктөрүн аныктап, ага жараша жүрүм-турум эрежелерин талкуулашат.
		Жаратылыш ресурстарынын сарамжалдуу пайдалануу	- Жаратылыш процесстеринин түрлөрү, табигый кырсыктуу кубулуштар жана алар менен күрөшүүнүн иш-чаралары	Жаратылыш ресурстарын пайдалануунун натыйжалуу жолдорун иштеп чыгышат жана сунуштарын айтышат.
4	10	Дүйнөнүн жалпы экономикалык географиялык мүнөздөмөсү	- Адамзаттын глобалдык проблемалары. Айлана-чөйрөнү коргоо	Дүйнө жүзүндөгү болуп жаткан табигый кырсыктардын өзгөчөлүктөрүн жана адамдардын жүрүм-турум эрежелерин окуп-үйрөнүшөт.

4. Жашоонун коопсуздугу жана тобокелчиликтер

1	6	Жер шарындагы адамзат	- Жер шарынын калкы. Өзүндүн жериндеги калктын тиричилиги жана чарбалыгы	-“Коркунуч”, “тобокелчилик” түшүнүктөрүн талдашат; - өзүнүн жашаган жериндеги тобокелдиктерди Жер шарындагы тобокелдиктерди таршкалышы менен салыштыра алышат; - өз ойлору менен бөлүшүп, жоопторун аргументтей алышат
2		Өзүндүн жериндин жаратылышы жана экологиясы	- Жаратылыштын тиричиликке, чарбалык аракеттерге жана анын өзүн пайдаланууга тийгизген таасири	-өз жериндеги болуп жаткан табигый кырсыктар жөнүндө жеке тажрыйбаларын айтып беришет.
3	7	Калк жана дүйнөнүн саясий картасы	- Адамзаттын материктердин аймактары боюнча таралыштары. Чарбалык кылуунун негизги түрлөрү жана алардын жаратылыш комплекстерине тийгизген таасирлери	Дүйнөдөгү болуп жаткан табигый кырсыктар жөнүндө маалымат алышат;
		Географиялык кабык	- Чарбалык аракеттин, минералдык, топурак, климат, суу байлыктарынын адамдын өмүрүнө болгон мааниси. Жаратылыштын адамдын тиричилик шарттарына болгон таасири	Географиялык кабыктардагы болуучу кырсыктар жөнүндө маалымат алышат жана талдашат; Табияттагы кырсыктарга даяр болуунун көндүмдөрү жөнүндө маалымат алышат.
4	9	Жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу	- Жаратылыш менен адамзаттын өз ара аракети	Өз жеринин табиятынын абалына байкоо жана андагы болуучу кырсыктардын белгилерин табышат.
5	9	Кыргыз Республикасынын экономикасы	- Жаңы өздөштүрүлгөн жана мурунтан пайдаланылып келаткан аймактарда эмгектин мүнөзүндөгү табигый, тарыхый, экономикалык себептердин айырмачылыктары	Ар бир региондогу ар түрдүү табияттын кырсыктары жөнүндө маалыматтарды чогултушат жана алардан сактануунун ыкмаларынын жыйындысын түзүшөт;
6	10-11	Дүйнөнүн глобалдык проблемалары	- Туруктуу өнүгүү жана анын моделдери. Туруктуу өнүгүүнүн негизги багыттары. Климаттык өзгөрүү жана Эл аралык коомчулуктун иш аракеттери	Кыргызстандын Туруктуу өнүгүү модели жөнүндө талкуулашат жана башка мамлекеттердеги болуп жаткан иш аракеттер менен салыштырышат

Бул программадагы белгиленген табияттык кырсыктар жөнүндө билим, билгичтиктер, көндүмдөр окуу процессинде окутуунун системалуулук, илимийлүүлүк, уламалуулук, көрсөтмөлүүлүк, прак-

тикалык принциптеринин негизинде инсанга багыттап окутуунун технологияларынын денгээлинде ишке ашуусу зарыл. Мугалим география предметин окутууда жогорудагы программадагы белгиленген

таблицадагы “Эмнеге үйрөнүшөт?” бөлүмүнө көңүл буруп, окуунун ыкмаларын максаттуу колдонуусу керек. Окуунун ыкмаларын тандоодо мугалим окуучулардын жеке тажрыйбаларына таянууну менен бирге сабактын практикалык формаларын пайдалануусуна басым жасалышы талапка ылайык. Сабактын практикалык формалары табигый кырсыктар жөнүндөгү теориялык билимдерди жөн эле талкуулап койбостон, аны сцена-сабагы, ролдук оюндар, оюн-машыгуу-сабактары, аркылуу ситуациялык тапшырмаларды образдуу аткаруу аркылуу билимдерди, билгичтиктерди бекемдөө, бышыктоо милдетин аткарат. Сабактын жогорудагы формаларын окуу процессинде пайдаланууда мугалим алдына ала окуучуларга күнүмдүк жашоодо билген тааныш табияттын кырсыктары жөнүндөгү мисалдарды жазып, сүрөттөп келүү тапшырмаларды берип, мугалим тараптан кеңештер берилип, сабак учурунда окуучулардын өз алдынча көрсөтүп берүүсүн сунуштоо талапка ылайык.

Мындан сырткары сабактан тышкаркы учурларда география предметин табигый предметтер аралык байланыштардын негизинде практикалык сабактарды уюштуруу зарыл. Бул практикалык

сабактарда адамдын ден -соолук үчүн зыянды жана коркунучту азайтыш үчүн төмөндөгү иш чараларга багытталышы зарыл:

- өзгөчө кырдаалдарда – сел, ташкын, кар көчкү, жер титирөө ж.б. – өзүн-өзү алып жүрүү эрежелерин үйрөнүү;
- экстремалдык учурларда биринчи медициналык жардам көрсөтүүнүн, өзүнө жана бири бирине жардам көрсөтүүнүн эрежелерин үйрөнүү;
- мүмкүнчүлүк боюнча жабыр тарткандарга биринчи жардам көрсөтүүчүн мобилдик топторду түзүү.

Адабияттар:

1. Жалпы билим берүү уюмдарынын география боюнча программасы. Бишкек, 2012.
2. 2015-2016-окуу жылындагы Жалпы билим берүү уюмдарынын Базистик окуу планы
3. Вайсберг Дж. Погода на Земле. Метеорология. – СПб, Гидрометеиздат, 1980
4. Лорентзен И., Хойстад Д. А., Сенова О. Н., Шорлиен К. А.К., Радованович М. Энергия жана курчап турган чөйрө: Орто мектеп үчүн окуу куралы. – СПб, 2008. – 88 б.

Рецензент: к.пед.н., доцент Кособаева Б.М.